

ИЗВОРИ У БЕОГРАДСКИМ АРХИВИМА ЗА ИСТОРИЈУ ВИСОКОГ ШКОЛСТВА И НАУКЕ У СРБИЈИ У 20. ВЕКУ

236

Апстракт: У раду ће се на основу двадесетогодишњег истраживачког искуства изложити стање архивске грађе у београдским архивима употребљиве за проучавање развоја високог школства и науке у Србији у 20. веку. Пажња ће бити посвећена фондovima Архива Југославије, Архива Србије, Историјског архива Београда, Дипломатског архива Министарства спољних послова Републике Србије и Архива САНУ и то фондovima надлежних државних органа, фондovima политичких и друштвених организација, фондovima Универзитета, факултета и научних установа и удружења, као и фондovima и збиркама истакнутих појединаца, државних руководиоца и научника. Биће представљени обим, садржај, срећеност, доступност и квалитет грађе, али ће бити указано и на њену сазнајну вредност за истраживање комплексне и вишеслојне историје високог школства и науке у Србији у 20. веку.

Кључне речи: високо школство, наука, Србија, Архив Југославије, Архив Србије, Историјски архив Београда, Дипломатски архив, Архив САНУ

Развој високог школства и науке у Србији текао је паралелно са развојем модерне српске државе и био је испуњен дисконтинуитетом и бројним тешкоћама и препрекама. Зачеци високошколске наставе могу се уочити још током 19. века. Озбиљнији напредак у развоју високошколских установа, стварању научне елите и ослањању на искуства и утицаје европских универзитета и науке остварен је крајем тог века, а вишедесетљетски напори крунисани су доношењем Закона о универзитету и отварањем Београдског универзитета 1905. године.²

Може се рећи да је Београдски универзитет био темељ и окосница развоја високог школства и науке у Србији током 20. века. Тек од средине тог века појављују се други факултетски и универзитетски центри у земљи (Нови Сад, Ниш, Приштина, Крагујевац), настали залагањем београдских институција и кадрова, као и друге самосталне научне установе, институти и заводи, који су се бавили разноврсним научним дисциплинама. Неке од тих научних установа су и формално деловале у оквирима Београдског универзитета, а све су биле ослобођене на Универзитет и на научни кадар који је на њему радио или се на њему школовао. Број високошколских и научних установа интензивно је растао током 20. века: у Србији је 1939. било 13

¹ научни саветник, dragomirbondzic@yahoo.rs

² Драгомир Бонцић, *Универзитет у социјализму. Високо школство у Србији 1950-1960*, Београд 2010, 9.

високошколских установа (факултета), а 1987. чак 141;³ научноистраживачких организација је 1965. године било 88, а 1987. је тај број порастао на 171.⁴ Убрзано се повећавао и број наставног и научног особља, студената и дипломираних студената, а истовремено су расли значај и утицај високог школства и науке у политичком, економском и културном развоју земље. Требало би нагласити да су се током већег дела 20. века високо школство и наука у Србији развијали у оквирима југословенске државе чиме је значај ових делатности превазилазио границе Србије и преплићао се са њиховим развојем у целој држави. Развој високог школства и науке у Србији не може се одвојити ни од општег државног, друштвеног, економског, културног и просветног развоја Југославије, као ни од разноврсних и сложених односа и узајамне сарадње српских универзитета и научних установа са научним установама других југословенских република.⁵

Исто тако, требало би нагласити да историју високог школства и науке не чини само преглед историјског развоја високошколског система и научне инфраструктуре, високошколских и научних установа, запосленог наставног и научног кадра и појединих научних дисциплина. У питању су и бројне и чврсте везе високог школства и науке са свим сферама државног, друштвеног, економског и културно-просветног живота. Држава, друштво, привреда и култура имају одређена очекивања од високог школства, пре свега у погледу школовања високообразованих стручњака и стварања интелектуалне елите, технолошког напретка и побољшања образовне структуре становништва, а истовремено и креирају амбијент, идеолошко-политичке околности и материјалне могућности да високо школство у конкретним условима на те потребе и очекивања одговори.⁶ Државна научна политика је одраз свеукупне унутрашње и спољне политике, идеолошког усмерења, економских приоритета и планова одређене државе. Високошколовани стручњаци су основа административног устројства, привредног развоја, просветног и културног напретка, а неки од најистакнутијих наставника и научника често се могу наћи у државном и политичком врху, умешани у креирање и спровођење политике појединих партија или државе. Однос државне власти и политике према високом школству и науци је сложен: с једне стране стоје очекивања државе и финансијска средства које она улаже, а са друге аутономија високошколских установа и слобода научног истраживања и наставног рада. Ове супротности су врло ретко биле усклађене и координисане, а у већем делу 20. века, нарочито током његове друге половине, довеле су до оштрих сукоба и нарушавања аутономије и слободе од стране државне власти и владајуће партије, па чак и до уношења политике и идеологије у наставни и научни рад. Историја високог школства и науке нераскидиво је повезана и са војном и ратном историјом: светски ратови су у 20. веку два пута заустављали научни и високошколски рад, наносили значајне материјалне штете установама, изискивали ангажман и односили животе наставника, научника, студената и интелектуалаца уопште; с друге стране, војне потребе и индустрија наоружања су, посебно у другој половини 20. века, имале значајан утицај на развој и усмерење

³ *Jugoslavija 1918-1988. Statistički godišnjak*, Beograd, 1989, 364.

⁴ *Isto*, 376.

⁵ Д. Бонџић, *Универзитет у социјализму*, 13.

⁶ *Isto*, 14.

истраживања у појединим научним установама и дисциплинама (машинство, физика, хемија, медицина, итд.). Међународни односи и спољнополитички положај државе су имали значајан утицај на развој високог школства и науке, посебно на успостављање и развој међународне сарадње научних установа, наставника, научника и студената, али је међународна научна сарадња често била важан инструмент у креирању, усмеравању и спровођењу државне спољне политике.⁷

Овако сложен и широк спектар тема из историје високог школства и науке у Србији у 20. веку није нашао на довољно интересовање у српској историографији. Интересовање, пре свега за прошлост Београдског универзитета, потекло је после Другог светског рата из идеолошко-политичких мотива и потребе да се истакне и глорификује међуратни студентски револуционарни покрет на Универзитету и изгради традиција „црвеног универзитета“. Развојем српске и југословенске историографије од 60-их година публицистичким и мемоарским радовима придружили су се и историографски радови о овој тематици, засновани на научној методологији, али задржани на реконструкцији и у великој мери контаминирани идеолошким ставовима, стереотипним представама, апологијом Партије и револуције итд. Временом се историографија све више ослобађала од идеологије и током 80-их година приступила методолошким иновацијама и дубљим анализама предратног студентског покрета, али и отворила друге теме из развоја Универзитета и високог школства у Србији до Другог светског рата, као и из послератног развоја Универзитета, питања односа са Комунистичком партијом и државом, репресије, студентских демонстрација 1968. итд.⁸ Нова истраживања о новим темама, на новим изворима и са новим методама, настављена су и током 90-их година 20. века и почетком новог миленијума и резултирала су низом чланака и покушајима монографске обраде појединих сегмената или целокупне историје Београдског универзитета и високог школства у Србији.⁹ У новије време, и у Србији али и у иностранству, појављује се интересовање за место и улогу српских и југословенских универзитета и науке у међународној сарадњи и размени знања у 20. веку, али посебно у периоду хладног рата и у контексту улоге социјалистичке Југославије у Покрету несврстаних земаља.¹⁰ Требало би поменути и да су у читавом периоду од Другог светског рата

⁷ Драгомир Бонцић, *Мисао без пасоша*. Међународна сарадња Београдског универзитета 1945-1960, Београд 2011, 9-13.

⁸ Д. Бонцић, *Универзитет у социјализму*, 10, 15-16; Драгомир Бонцић, *Настанак историографије о Београдском универзитету 1945-1980*, Историја 20. века, бр. 1, Београд, 2005, 153-168; Isti, *Razvoj istoriografije o Beogradskom univerzitetu 1980-2005*, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd 2006, 125-139.

⁹ Д. Бонцић, *Универзитет у социјализму*, 10, 15-16; Снежана Бојовић, *200 година Београдског универзитета 1808-2008*, Београд, 2008; Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944-1952*, Beograd 2004.

¹⁰ Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945-1958*, Београд 2008; Милорад Лазић, *Неки проблеми страних студената на југословенским универзитетима шездесетих година 20. века, с посебним освртом на афричке студенте*, Годишњак за друштвену историју, бр. 2, Београд 2009, 61-78; Д. Бонцић, *Мисао без пасоша*; Magdalena Najbar Agičić, *Intellectual Elites, Scientific and Cultural Institutions in Socialist Croatia and Yugoslavia from 1945 to 1960*, *Práce z dějin Akademie věd*, 7, Prague 2015, br. 2, p. 207-218; Leonora Dugonjić-

па до данас, објављиване бројне споменице универзитета, факултета, института, појединих научних установа или дисциплина, различитог обима и квалитета, настале углавном поводом разних јубилеја. На крају, објављен је и велики број биографија истакнутих наставника и научника, у посебним издањима, као чланци у часописима и зборницима или као одреднице у лексиконима, енциклопедијама и биографским речницима, који у целини чине важан допринос истраживању историје високог школства и науке у Србији.¹¹

И поред овакве продукције само је делимично искоришћено обиље садржајне и разноврсне архивске грађе која говори о историји високог школства и науке у Србији у 20. веку, а остало је неистражено више архивских фондова и неразјашњено мноштво тема и сегмената развоја високог школства и науке, посебно онако сложено и широко постављеног како је то учињено у овом раду.

Скренућемо пажњу на архивску грађу похрањену у београдским архивским установама: Архиву Југославије, Архиву Србије (одељење у Железнику), Историјском архиву Београда, Дипломатском архиву Министарства спољних послова Републике Србије и Архиву САНУ. Иако наслов рада упућује на цео 20. век (документација постоји за цео тај период), фокус ће бити пре свега на времену од краја Првог светског рата и формирања југословенске државе 1918. године до почетка 90-их година и распада/разбијања Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Као горњу хронолошку границу уземамо 1990. годину, пошто архивска документација из последње деценије 20. века истраживачима још увек није доступна. При томе имамо у виду и да се у архивским установама у другим високошколским центрима у Србији (Новом Саду, Нишу, Крагујевцу, Приштини, Бору, Суботици, итд.) може наћи грађа за историју тамошњих високошколских и научних установа (универзитета, факултета, института, завода), мада она неће бити тема овог рада. Исто тако, указујемо и на чињеницу да се и у свим локалним архивским установама могу наћи архивски извори о тамошњим студентима, студентским удружењима и универзитетском наставном особљу које је потицало из тих крајева, али ни о томе неће бити речи у овом раду. Циљ није да се помену сви фондови у којима се може наћи грађа о високом школству и науци у Србији, већ да се укаже на најобимнију, најкориснију и најквалитетнију архивску грађу за ову тему.

Пошто су се, као што је већ поменуто, високо школство и наука у Србији у већем делу 20. века развијали у оквиру југословенске државе, представљање архивске грађе почећемо са **Архивом Југославије**. За истраживање развоја високог школства и науке у периоду између два светска рата кључна архивска грађа налази се у фонду *Министарства просвете Краљевине Југославије 1918-1941* (бр. 66). У оквиру овог великог фонда са преко 3.000 фасцикли, у низу фасцикли кабинета, општег одељења, одељења за вишу наставу и одсека за вишу наставу и научне

Rodwin, *Destination Yugoslavia: Students Non-Aligned Trajectories* (предавање на Хумболтовом универзитету у Берлину, 18. 1. 2019); Весна Ђикановић, *Улог за будућност – школовање српских студената у Америци 1919-1924*, Токови историје, бр. 1. Београд 2020, 67-105, итд.

¹¹ Поменимо само издање Српске академије наука и уметности *Живот и дело српских научника*, I-XVI, Београд 1996-2018.

установе, налази се грађа о универзитетима, вишим школама, академијама наука, научним заводима и друштвима, везама са иностранством, страним студентима, студентском животу и политичким активностима, стипендијама, здравственој заштити, итд. У овој грађи могу се наћи текстови закона о универзитетима, уредбе факултета и друга правна акта о високом школству и науци; преписка министарства са универзитетима и факултетима; извештаји о раду факултета, изборима ректора, декана и наставног особља, студентским демонстрацијама и сукобима, студентским удружењима, домовима и трпезама; одлуке о оснивању и раду нових одсека, семинара, катедри; молбе и одлуке о додели стипендија и новчане помоћи; статистички подаци; рачуноводствена документација, платни спискови, буџети,.. Поред документације Ректората Београдског универзитета грађа обухвата и документацију београдских факултета (уредбе, правилнике, преписку, молбе, спискове, извештаје одлуке), као и документацију других југословенских универзитета, факултета, виших школа, академија наука и научних установа. У неколико фасцикли је издвојена персонална документација наставног особља Београдског универзитета, Правног факултета у Суботици и Филозофског факултета у Скопљу. Грађа је обимна, садржајна, добро сређена и незаобилазна за изучавање историје високог школства и науке на целом југословенском простору, па тако и на простору данашње Србије.¹²

За период после Другог светског рата у Архиву Југославије чува се много обимнија и разноврснија грађа за изучавање развоја високог школства и науке у Србији. У питању је грађа савезних државних органа надлежних за просвету и науку, затим грађа Комунистичке партије Југославије/Савеза комуниста Југославије, грађа неколико друштвених организација и низа научних организација, установа и друштава. Када су у питању државни органи надлежни за просвету и науку, њихов назив и опсег надлежности су се више пута мењали током послератног периода, што отежава сналажење и систематско истраживање било које теме, па и историје високог школства и науке. С друге стране, ради се о архивистички добро сређеним фондовима, са детаљним информативним средствима (инвентарима) и регистрима, што свакако олакшава њихово коришћење. Непосредно после Другог светског рата током 1945. године постојало је *Министарство просвете ДФЈ* (бр. 313), а његове надлежности у области високог школства и науке наследио је најпре *Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ* 1946-1948 (бр. 315), а затим *Министарство за науку и културу Владе ФНРЈ* 1948-1950 (бр. 316), *Савет за науку и културу Владе ФНРЈ* 1950-1953 (бр. 317), *Савезни секретаријат за образовање и културу* 1954-1967 (бр. 318), *Савезни савет за образовање и културу* 1967-1971 (бр. 319) и *Савезни завод за науку и културу* 1971-1978 (бр. 320).¹³

¹² Архив Југославије (АЈ), Библиотека информативних средстава, Инвентар сумарно аналитички, АЈ-66 Министарство просвете Краљевине Југославије 1918-1941, аутори Василије Косић, Александра Врањешевећ, Спасоје Ашковић. Корисни подаци за период Краљевине Југославије, пре свега о стипендирању и помагању студената Београдског универзитета, могу се наћи у фонду *Краљевог Двора* (бр. 74). Нешто података може се наћи и у малом фонду *Удружења универзитетски образованих жена* (бр. 158), као и у низу других фондова.

¹³ Љубиша Кораћ, *Organizacija federacije u socijalističkoj Jugoslaviji 1943-1978*, Beograd-Zagreb 1981, 343-349; *Водич кроз фондове Архива Југославије, Архивски фондови културе*,

Наведени органи су од 1945. до 70-их година 20. века као савезни органи управе за области образовања, културе и науке доносили општа начела и прописе за рад и организацију високошколских и научних установа, утицали на организацију наставе, наставне планове, наставне и научне кадрове, међурејубличку координацију и међународну сарадњу у овим областима, обликовали развој науке, технике, образовања и примену техничких достигнућа у привреди, итд. У наведеним фондovima може се наћи обиље систематизоване и сређене документације о законима и другим правним прописима о високом школству и науци у Србији и целој Југославији, о наставним плановима, реформама наставе и универзитета, самоуправљању на универзитетима и другим установама, односима државних органа према наставним и научним установама, оснивању нових установа и деметрополизацији високог школства, сарадњи југословенских универзитета и факултета, међународној научној и високошколској сарадњи, бројности, животу и раду наставног и научног особља и студената, политичкој контроли и репресији, итд.

Осим у наведим фондovima, корисни подаци, елаборати, статистике, реферати, анализе, преписка и други документи, углавном сажети и концизни прикази проблема у високом школству и науци, могу се наћи и у фондovima централних органа југословенске федерације (*Президијум Народне скупштине ФНРЈ* – бр. 15, *Председништво Владе ФНРЈ* – бр. 50, *Савезно извршно веће* – бр. 130, *Савезна народна скупштина* – бр. 160, *Кабинет Председника Републике* – бр. 837, *Председништво СФРЈ* – бр. 803, *Кабинет Родољуба Чолаковића* – бр. 545, итд.). За улогу високог школства и науке у привредном и економском развоју земље у првим послератним годинама од користи могу бити и фондови *Привредног савета ФНРЈ* (бр. 40) и *Савезне планске комисије* (бр. 41). Спорадични подаци о високом школству могу се наћи и у грађи *Просветног савета Југославије* (бр. 168).¹⁴

У свим наведеним фондovima, поред података о високом школству, може се наћи и обиље података о научној делатности универзитетских наставника и других научних радника. Поред тога, у Архиву Југославије постоје и фондови државних органа којима је у првом плану била надлежност над научном делатношћу. Ту би пре свега требало истаћи фондове *Савезни савет за координацију научних делатности* који је деловао од 1957. до 1971 (бр. 169) и *Савет Академија наука и уметности 1948-1971* (бр. 55). Савезни савет за координацију научних делатности формиран је по Закону о научном раду 1957. и био је надлежан за развој науке, координацију научне делатности међу републикама и за међународну научну

просвете, науке и информисања, прир. др Бранка Докнић, Београд 2018; Сандра Поповић, *Валоризација грађе фонда Министарство просвете Владе ФНРЈ (1945-1946) у светлу нових историографских тенденција*, Архив, 1-2, Београд 2003, 29-35; Иван Хофман, *Валоризација грађе фондова просвете и културе из времена агитпропа (1946-1948)*, Архив, 1-2, Београд 2003, 37-41; И. Хофман, *Савет за науку и културу владе ФНРЈ 1950-1953 – установа и њена архивска грађа*, Архив, 1-2, Београд 2006, 21-28; Бранко Пушица, *Савезни секретаријат за образовање и културу 1954-1967*, Архив, 1-2, Београд 2014, 10-20.

¹⁴ *Водич кроз фондове Архива Југославије 1945-2006, Архивски фондови Председника Републике, Скупштине, Владе и њихових сталних тела и служби*, прир. др Бранка Докнић, Милић Ф. Петровић, Београд 2014.

сарадњу. Савет академија деловао је од 1948. године и организовао је сарадњу и заједничке активности, пројекте и међународну сарадњу свих југословенских академија наука (Српске академије наука и уметности у Београду, Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу, Словеначке академије знаности и уметности у Љубљани, а касније и других академија). Поред тога, требало би поменути и органе који су се бавили организацијом појединих научних области и дисциплина на савезном нивоу (*Савезна комисија за нуклеарну енергију* – бр. 177, *Савезни геолошки завод* – бр. 207, итд.), фондове појединих научних и високошколских установа (*Новинарска и дипломатска висока школа* – бр. 1, *Институт друштвених наука* – бр. 48, *Економски институт ФНРЈ* – бр. 58, *Институт за међународну политику и привреду* – бр. 548, итд), као и фондове научних друштава и удружења (*Савез удружења „Наука и друштво“ Југославије* – бр. 482, *Савез инжењера и техничара Југославије* – бр. 496, *Савез историчара Југославије* – бр. 684, *Југословенски савез друштава за ширење научних сазнања „Никола Тесла“* – бр. 660, итд.). Посебно би требало истаћи органе који су се бавили организацијом међународне научне, високошколске и студентске сарадње (*Савезна комисија за културне везе са иностранством 1953-1971* – бр. 559, *Биро за међународну размену омладине и студената 1953-1958* – бр. 293, *Комисија за просветну сарадњу између Југославије и САД 1964-1992* – бр. 472, *Југословенска комисија за сарадњу са УНЕСКО 1951-1978* – бр. 534, *Савезни завод за међународну научну, просветну, културну и техничку сарадњу 1953-1991* – бр. 465, *Савезни завод за међународну техничку сарадњу 1952-1971* – бр. 208, итд.).¹⁵

Сви наведени органи су деловали на савезном нивоу, па у том оквиру садрже мноштво драгоцених података о високом школству и науци у Србији, везама науке са друштвом и привредом, о међународној сарадњи наставника, научника и студената са српских високошколских и научних установа, итд. Бројност органа и међусобно преплитање њихових надлежности отежава истраживање и добијање прецизних и сигурних информација и статистичких података, али то ипак не умањује значај тих података и бројних анализа, елабората, извештаја, планова и пројекција, који су мање или више систематично настајали све до 70-их година, када је велики део надлежности у овој области прешао на републичке администрације.

Од посебне важности је документација са савезног нивоа партијских органа и друштвених организација. Ту је пре свега фонд *Централног комитета Савеза комуниста Југославије* (бр. 507 - материјали из више комисија, а пре свега из Идеолошке и Кадровске комисије), у којем се налазе важни извори који јасно показују однос владајуће партије према суштинским питањима високог школства и науке после Другог светског рата и начин на који је политика према тим областима уобличавана и спровођена. У овим документима на највишем нивоу пред истраживача излазе начини идеологизације високошколске наставе и науке, контрола и репресија над непослушним наставним особљем и студентима и покушаји да се изгради

¹⁵ Лј. Когаћ, *n. d.*, 357-359; Драгомир Бонцић, *Развој науке у Југославији после Другог светског рата*, Култура, 161, Београд 2018, 201-220; http://www.arhivju.gov.rs/active/sr-cyrillic/home/glavna_navigacija/arhivska_gradja/fondovi_i_zbirke/fondovi_iz_perioda_nakon_1945_godine/fondovi_nakon_1945.html (приступљено 23. август 2020.)

„нова социјалистичка интелигенција“ и политички подобан наставни и научни кадар. Осим општих, програмских текстова и материјала, у овом фонду се налазе и трагови о важним и проблематичним моментима и питањима из историје високог школства и науке (студентске демонстрације, идеолошки отпор наставног особља, неуспеси у идеологизацији наставе, идеолошки сукоби и остаји „буржоаске идеологије“ на факултетима, итд.), о којима је на партијским највишим форумима расправљано и одлучивано. О разним важним питањима расправљано је и у оквиру *Социјалистичког савеза радног народа Југославије*, тако да се и у овом фонду (бр. 142) могу наћи значајни елаборати, дискусије, анализе и извештаји из читавог послератног периода од 1945. до 1990. (углавном о општем развоју високог школства и науке у социјализму, реформи универзитета, увођењу самоуправљања на факултете, проблемима учења и стандарда студената, страним студентима, итд.). Када су у питању студенти, од кључног значаја је фонд *Савеза студената Југославије* (бр. 145) који је потпуно очуван, сређен и у целини посвећен организацији и животу и раду југословенске студентске популације. У њему се може наћи обиље систематизоване и континуиране разноврсне документације о оснивању и развоју студентске организације, настави, научном раду, учењу, идеолошко-политичком раду и индоктринацији, животном стандарду, домовима и мензама, здравственој заштити, слободном времену, културно-уметничким и спортским активностима студената, итд. Захваљујући целовитости и садржајности ова грађа даје и слику целокупног рада универзитета и факултета и одражава и саму државну и партијску просветну политику. Фонд обухвата грађу од почетка 50-их до средине 70-их година, тако да се може пратити рад организације од оснивања, до разлога и тока укидања и припајања широј омладинској организацији.¹⁶

Управо у оквиру фонда те шире омладинске организације, *Савеза социјалистичке омладине Југославије* (бр. 114), може се наћи много важних докумената о животу и раду и идеолошко-политичким активностима студентске популације. Овај фонд обухвата свекупно време постојања социјалистичке Југославије, од 1945. до 1990, тако да се у њему могу наћи паралелни подаци како за период када је постојала посебна студентска организација, тако и посебно важни подаци за каснији период (крај 70-их и 80-е године) када такве организације није било. Од значаја је и фонд *СКОЈ-а*, како за период предратних револуционарних активности студената, тако и за послератне активности на универзитетима до гашења организације 1948. године. На крају, требало би поменути да се у Архиву Југославије налази и низ збирки корисних за изучавање високог школства и науке у Србији. Пре свега, то је збирка докумената *Напредни студентски покрет* (бр. 720) о међуратном студентском револуционарном покрету, а потом и личне збирке истакнутих државних руковођаца повезаних са студентима и неколико универзитетских наставника (*Вељко Влаховић* – бр. 512, *Драгољуб Јовановић* – бр. 304, *Михаило Константиновић* – 845, *Ђура Поповић* – 305, *Илија Пржсић* – 398, *Кирило Савић* – бр. 91, *Љубомир Тадић* – бр. 842, итд.).¹⁷

¹⁶ АЈ, Библиотека информативних средстава, Инвентар сумарно-аналитички, АЈ-145, Савез студената Југославије (1951-1977), аутор Милица Милићевић.

¹⁷ *Водич кроз збирке Архива Југославије*, прир. Душан Јончић, др Гојко Маловић, Саша

Грађа републичких државних просветних органа, републичке партијске организације и друштвених организација, као и високошколских и научних установа, друштава и удружења, чува се у **Архиву Србије**. Овај архив је од највеће важности пошто се у њему чува фонд Универзитета у Београду, као и фондови једног броја београдских факултета. Фонд *Универзитет у Београду* (Г-200) наставља се на раније деветнаестовековне фондове Лицеја и Велике школе и обухвата период од оснивања Универзитета 1905, до средине 60-их година 20. века. Ово је уједно и његов највећи недостатак – непотпуност, односно чињеница да грађа Универзитета за период после 1963. године није предата Архиву Србије. С друге стране, документација овог фонда која постоји и која је доступна истраживачима представља веома темељну и разноврсну грађу за изучавање историје Београдског универзитета, а тиме и високог школства и науке у Србији у првој половини 20. века. У питању је документација из рада универзитетских органа, ректората, универзитетског савета, управе и скупштине, као и преписка, извештаји, анализе рада и проблема из области наставе и студирања, али и појединих питања наставника и студената. Настала у службеној кореспонденцији, ова грађа је понекад званична и штура, али у сваком случају незаобилазна за реконструкцију развоја високог школства и тока решавања појединих питања из рада високошколских установа. Поред тога, овде се на самом изворишту могу пратити основни проблеми високог школства и науке, недостатак простора и наставног кадра, развој каријера појединих наставника, питања наставних планова и програма и режима студија, живот и рад студената, њихова политичка активност пре Другог светског рата и политички надзор и притисак после рата. Фонд обухвата и период Другог светског рата и окупације и даје мноштво драгоцених података о установама и наставном особљу у овом периоду. Од посебног значаја су досијеа наставника, мада су различитог обима и квалитета и не постоје за све наставнике.¹⁸

Мање обимна и садржајна је грађа у фондовима *Техничке велике школе* (бр. 212) и *Медицинске велике школе* (бр. 196) које су постојале од 1948. до 1954, као и документација у фондовима појединих факултета (Филозофског, Правног, Техничког, Медицинског, Пољопривредно-шумарског, итд), а која је некомплетна, парцијално предата и несачувана, тако да обухвата различите периоде и садржи документацију различитог обима и квалитета. У сваком случају та грађа не може много помоћи у реконструкцији рада појединих факултета нити у прецизној обради појединих питања из области високог школства и науке, али може да да низ корисних и илустративних података и информација. Требало би поменути и низ фондова научних установа (Сеизмолошки завод, Епидемиолошки институт, Институт за кукуруз „Земун поље“, Археолошки институт, Хемијски институт НРС, Институт за онкологију и радиологију Србије, итд.) за које се може рећи исто што и за фондове факултета. Од користи за истраживање услова живота и рада студената у појединим периодима су некомплетни, али занимљиви фондови Завода за здравствену зашти-

Илић, Нада Петровић, Београд 2007, 51-53, 75-80, 119-123, 130-133, 145-147; http://www.arhivju.gov.rs/active/srcyrillic/home/glavna_navigacija/arhivska_gradja/fondovi_i_zbirke/fondovi_iz_perioda_nakon_1945_godine/fondovi_nakon_1945.html (приступљено 23. август 2020.)

¹⁸ *Водич Архива Србије*, књига II, ур. Божидар Манић, Београд, 1975, 339-349.

ту студената Универзитета у Београду 1940-1959. и Централне управе студентских домова и мензи 1947-1953.¹⁹

У Архиву Србије нема грађе државних органа надлежних за просвету и науку у међуратном периоду (пошто их тада није ни било), али за период Другог светског рата постоји фонд *Министарства просвете и вера* 1941-1944. (Г-3) у којем постоји и документација о Универзитету, факултетима, научном особљу и студентима (иако под окупацијом Универзитет није радио и није било наставе) и њиховом животу и раду у ратним условима.²⁰ За период социјализма у Архиву Србије постоји посебно обимна и значајна грађа државних органа. Током послератног периода републички државни органи и органи управе су извршавали начелне смернице савезних органа и имали директну надлежност над високошколским и научним установама у републици. Као и на савезном нивоу и ови органи су често мењали надлежност и име. Тако су од 1945. до 1991. надлежност над високим школством и науком имали *Министарство просвете НРС* 1945-1951 (Г-183), *Комитет за научне установе, универзитет и високе школе НРС* 1947-1950 (Г-189); *Министарство за науку и културу НРС* 1950-1951 (Г-187); *Савет за просвету и културу НРС* 1951-1956 (Г-193); *Савет за просвету НРС* 1956-1963; *Републички секретаријат за образовање СРС* 1963-1967 (Г-194); *Републички секретаријат за образовање и културу СРС* 1967-1969; *Републички секретаријат за образовање, науку и културу СРС* 1970-1972; *Републички секретаријат за образовање и науку СРС* 1972-1982; *Републички комитет за науку и информатику СРС* 1982-1986; *Републички комитет за образовање и физичку културу* 1982-1989; *Републички секретаријат за образовање, науку и физичку културу СРС* 1988-1991. Фондови ових органа садрже обимну и разноврсну документацију као што су елаборати, анализе, спискови, буџети, прописи и преписка о различитим питањима високог школства, наставе, науке, живота и рада наставника и студената, који су прегледни, садржајни, али често и фрагментарни, недоречени, неконцизни и непрецизни, писани штурим административним речником. Ипак, они дају детаљну слику државне високошколске политике, приказују услове у којима је настајала, циљеве које је имала, препреке на које је наилазила и резултате које је давала, у целини и у појединим сегментима и на појединим установама.²¹

Многи од ових докумената могу се наћи и у фондovima републичких извршних органа власти као што су *Президијум Народне скупштине НРС* 1945-1953 (Г-16), *Председитво Владе НРС* 1945-1953 (Г-17), *Републичко извршно веће СРС* 1953-1990 (Г-19), *Скупштина СРС* 1945-1990 (Г-18), који су у одређеним тренуцима расправљали о питањима високог школства и науке. Иако су питања координације и међународне научне сарадње била у рукама савезних органа, у време њиховог слабљења током 60-их година формиран су и републички органи за ове послове: *Републички завод за међународну научну, просветну, културну и техничку*

¹⁹ *Водич кроз Архив Србије*, II, 325-326, 360-362, 350-365; <https://arhivsrbiye.rs/arhivska-gradja/administrativni-fondovi> (приступљено 25. август 2020.)

²⁰ Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944. Судбина институције под окупацијом*, Београд 2009; *Водич кроз Архив Србије*, II, 16-27.

²¹ *Водич кроз Архив Србије*, II, 298-333.

сарадњу СРС 1960-2000 и Републички савет за координацију научних делатности СРС 1965-1969. Грађа из ових фондова може да допуни сазнања из фондова савезних органа.²²

Од велике важности је грађа из фонда републичке партије, односно *Централног комитета Савеза комуниста Србије 1919-1990* (Ђ-2), која садржи и неке директиве и смернице виших партијских органа, али и бројне детаљније и садржајније документе о стању на Универзитету и међу наставницима и студентима. Велики значај свакако имају и обимни фондови републичких друштвених организација: *Републичка конференција ССРН Србије 1945-1990*, *Републичка конференција ССО Србије 1943-1990*, *Синдикат просветних и научних радника Србије 1959-1963*, а знатно мањи и парцијални значај фондови појединих друштва и удружења, лични фондови (Јована Цвијића, Милана Јовановића Батута, Живојина Перића, итд.), збирка *Студентски покрет 1919-1941*, итд.²³

Чињеница да чува архивску грађу са територије Београда, у којем се налазио највећи и дуго времена једини српски универзитет, са великим бројем наставног особља и студената, чини **Историјски архив Београда** значајним за нашу тему. Тај значај произилази пре свега из чињенице да се у њему чува документација *Градског комитета Савеза комуниста Београда* и партијске организације на самом универзитету, односно *Универзитетског комитета Савеза комуниста Београдског универзитета*. Фонд Универзитетског комитета је у целини користан и веома значајан за истраживање историје високог школства и науке у Србији, пре свега за рад партијске организације на Универзитету и факултетима, живот и рад наставника и студената чланова Партије, али и њихов однос према установи и осталим колегама непартијцима. У фонду Градског комитета постоје и неки делови грађе са Универзитета, али и велики број записника, извештаја, анализа и елабората у којима се посматра универзитетска организација са ширег аспекта рада градске партијске организације и у контексту смерница виших партијских органа. У питању су годишњи извештаји о раду и стању у партијским организацијама на Универзитету и факултетима, као и подробне анализе стања на универзитетима, циљева и садржаја универзитетске наставе, режима и ефикасности студирања, идеологизације наставе, политичких ставова и понашања, друштвеног и **културног живота наставника и студената. Иако веома садржајна, обимна и** скоро континуирана, ова документација често обилује фразама, сувопарним тирадама, уопштеним оценама и идеолошко-политичким ставовима преузетим из партијског политичког речника (све ово вреди и за архивску грађу виших партијских органа). Испреплетеност државних и партијских органа условила је често преклапање грађе и међусобно преузимање формулација, закључака, па и читавих докумената, али и могућности да се из ње, осим присуства и улоге Партије и идеологије у високом школству и науци, сагледају рад установа, ток наставног и научног рада, живот и рад наставника и студената и

²² Исто, 49-58; <https://arhivsrbiye.rs/arhivska-gradja/administrativni-fondovi> (приступљено 25. август 2020)

²³ *Водич кроз Архив Србије*, књига прва, ур. Божидар Манић, Београд 1973, 181, 188, 191; <https://arhivsrbiye.rs/arhivska-gradja/administrativni-fondovi> (приступљено 25. август 2020.)

смернице и ток државне и партијске високошколске, научне и просветне политике.²⁴

Поменимо да се и у другим фондовима овог архива могу наћи подаци о високом школству и науци: у фонду *Управе града Београда* могу се наћи подаци о наставницима и студентима у међуратном периоду, у фондовима *Специјалне полиције* и *BdS*-а подаци о њиховом понашању током окупације; фондови градског народног одбора и градских органа друштвених организација садрже информације о послератном периоду; збирка *Александра Стебута* посвећена је овом руском емигранту, научнику и професору Пољопривредно-шумарског факултета; легат *Благоја Нешиковића* и *Лепосаве Перовић-Нешиковић* податке о деловању ово двоје истакнутих политичара и научника, итд.²⁵

За истраживање историје високог школства и науке у Србији у 20. веку од великог значаја је и **Архив САНУ**. У њему се, поред грађе из ранијег периода, налази и документација Српске краљевске академије (1887-1944), угашених института Српске академије наука – Института за изучавање књижевности 1947-1954. и Института за изучавање села 1948-1954, Записници седница Извршног одбора Председништва САН-САНУ, Записници седница Председништва САН-САНУ и Записници редовних, ванредних, свечаних и изборних заседања скупштина САН-САНУ, све за период 1945-1998, досијеи преминулих чланова САН-САНУ, као и заоставштине и преписка појединих академика (Александра Белића, Милутина Миланковића, Васе Чубриловића, Виктора Новака, Николе Вулића, итд.). Академици су већином били и професори Београдског универзитета, тако да је грађа Архива САНУ која сведочи о њиховој активности у органима САНУ и о њиховом научном раду у уопште незаобилазна за истраживање историје српске науке и високог школства у 20. веку.²⁶

Поменимо и обимну архивску грађу која се чува у **Дипломатском архиву Министарства спољних послова Републике Србије** у Београду. Овај архив чува архивску грађу о односима социјалистичке Југославије са страним земљама од 1945. до њеног распада. Грађа је организована по годинама и земљама, а унутар тога постоје досијеи о различитим активностима, између осталог и о међународној научној, културној, просветној и техничкој сарадњи Југославије са појединим земљама, страним студентима у Југославији и југословенским у иностранству, међународним научним организацијама, међународним конгресима и конференцијама. У питању је углавном преписка Министарства иностраних послова, односно Државног секретаријата иностраних послова Југославије са дипломатским представништвима у иностранству и научним и високошколским установама и државним органима управе у земљи, о позивима и учешћу домаћих научника на конгресе и студијске боравке у иностранству, гостовањима страних научника у Југославији, доласку страних студената и одласку југословенских студената у иностранство, итд. Поред

²⁴ <https://arhiv-beograda.org/rs/fondovi-i-zbirke/popis-fondova-zbirki> (приступљено 27. август 2020); Д. Бонцић, *Универзитет у социјализму*, 17-18. Део ове грађе је и објављен: *Записници и извештаји универзитетског комитета КПС 1945-1948*, прир. Момчило Митровић и Ђорђе Станковић, Београд 1985; *Записници и извештаји универзитетског комитета КПС 1948-1952*, прир. Момчило Митровић и Ђорђе Станковић, Београд 1987.

²⁵ <https://arhiv-beograda.org/rs/fondovi-i-zbirke/popis-fondova-zbirki> (приступљено 27. август 2020.)

²⁶ <https://www.sanu.ac.rs/jedinice/arhiv-sanu/> (приступљено 28. август 2020)

кратких депеша и кратких информација, у овој грађи постоје и обимни и садржајни прегледи, извештаји, реферати и анализе о стању разних научних установа и дисциплина у земљи и иностранству, подаци о научном квалитету и политичкој подобности домаћих и страних научника и студената, извештаји и прегледи о разним облицима међународне научне сарадње са појединим земљама и организацијама и извештаји научника са међународних конгреса и студијских боравака. Може се рећи да је ова документација кључна за истраживање међународне високошколске и научне сарадње социјалистичке Југославије.²⁷

Наведени архиви и архивски фондови чине највећи део грађе за систематско, широко и детаљно истраживање историје високог школства и науке у Србији у 20. веку. У питању је обимна, опширна, садржајна и разноврсна архивска документација, већином добро сређена и лако приступачна истраживачима. Као највеће мане могу се навести несистематичност, парцијалност и непотпуност појединих фондова, често понављање докумената и њихових садржаја, као и недостаци проистекли из „духа времена“ када је у питању грађа државних и партијских органа за период после Другог светског рата, односно присуство сувопарног, бирократизованог, идеолошког речника препуног фраза, флоскула, стереотипа, лошег стила, непрецизности аутора, гломазности, опширности, непоклапања статистичких података, итд. Највећа мана свакако је непотпуност архивских фондова Београдског универзитета и појединих факултета, чија се грађа вероватно чува у ректорату и деканатима појединих факултета или је уништена и неповратно изгубљена. Окупљање све ове грађе у архивским установама свакако би допринело њеном очувању, сређивању и давању на коришћење заинтересованим истраживачима, употпунило постојеће архивске фондове и допринело стицању што боље, прецизније и шире слике о развоју високог школства и науке у Србији у 20. веку. Томе би допринело и откривање и прикупљање архивске грађе других научних установа, института, као и личних збирки и заоставштина универзитетских наставника и научника (као и политичара и студената), које би дале и „личну ноту“ и омогућиле још детаљнији, плодноснији и модернији приступ одабраној теми.

²⁷ Д. Боцић, Мисао без пасоша, 17.

РЕЗИМЕ

Развој високог школства и науке у Србији текао је паралелно са развојем модерне српске државе и био је испуњен дисконтинуитетом и бројним тешкоћама и препрекама. Током 20. века дошло је до снажног успона, а темељ и окосница је био Београдски универзитет, највећа и дуго времена једина високошколска и научна установа у Србији, из које су се временом развили нови универзитети, факултети и научне установе. За изучавање историје високог школства и науке у Србији у 20. веку постоји обиље садржајне и разноврсне архивске грађе у српским архивима, која је до сада непотпуно сагледана и истражена. У питању је пре свега архивска грађа похрањена у београдским архивским установама: Архиву Југославије, Архиву Србије (одељење у Железнику), Историјском архиву Београда, Дипломатском архиву Министарства спољних послова Републике Србије и Архиву САНУ. Документација обухвата цео 20. век, а посебно је обимна и садржајна за период постојања југословенске државе од оснивања 1918. до распада 1991, у оквиру које су се развијали и високо школство и наука у Србији. У питању су пре свега фондови Београдског универзитета, појединих факултета, научних установа, научних друштава и удружења; затим, фондови савезних и републичких државних органа надлежних за просвету, високо школство и науку чија имена и делокруг су се у послератном периоду често мењала; потом, архивска грађа органа Комунистичке партије Југославије/Савеза комуниста Југославије на савезном, републичком и градском нивоу, а посебно на самом универзитету и факултетима; грађа друштвених организација, Социјалистичког савеза радног народа и Савеза социјалистичке омладине на савезном и републичком нивоу, а пре свега грађа Савеза студената Југославије. Од велике важности за међународну сарадњу у области високог школства и науке је низ фондова државних органа надлежних за ту сарадњу, а пре свега обимна грађа у Дипломатском архиву Министарства спољних послова Републике Србије. У Архиву САНУ се, поред документације ове установе, налазе и досијеа преминулих чланова, као и заоставштине истакнутих научника и академика, а корисне личне збирке се могу наћи и у другим поменути архивима. Сва ова архивска документација је обимна, опширна, садржајна и разноврсна, већином добро сређена и лако приступачна истраживачима. Мане су јој несистематичност, парцијалност и непотпуност, сувопарност, непрецизност и бирократизовани стил и речник у социјалистичком периоду. У сваком случају у питању је обимна, квалитетна и корисна грађа која омогућава систематско и широко изучавање унутрашњег развоја високог школства и науке у Србији у 20. веку у свим сегментима (установе, настава, наука, наставно и научно особље, студенти, међународна сарадња), али и у њиховом сложеном и узајамном односу са државом, унутрашњом и спољном политиком, владајућом партијом и идеологијом, друштвом, економијом и културним и просветним окружењем.

Dragomir BONDŽIĆ, PhD

SOURCES IN BELGRADE'S ARCHIVES FOR THE HISTORY OF THE HIGHER EDUCATION AND SCIENCE IN SERBIA IN THE 20th CENTURY

Summary

Development of the higher education and science in Serbia was flowing parallel with the development of the modern Serbian state and was filled with discontinuities and numerous difficulties and obstacles. During the 20th century there was a powerful ascent of that development and its foundation was Belgrade's University, the largest and, for a long period of time, the only institution of higher education and science in Serbia from which, with time, developed new universities, faculties and institutions of science. For studying history of higher education and science in Serbia in the 20th century there is an abundance of various archival materials in Serbian archives that were not completely weighed and researched. These are, in the first place, archival materials kept in Belgrade's archival institutions: the Archives of Yugoslavia, the Archive of Serbia (Železnik), the Historical Archives of Belgrade, the Diplomatic Archive of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia and the SASA Archives. Documentation encompasses whole 20th century and it is exceptionally voluminous and full of content for the period of existence of the Yugoslav state from its establishment in 1918 until its disintegration in 1991, during which the higher education and science was developing in Serbia. First of all, those are the fonds of the Belgrade's University, certain faculties, institutions of science, science associations and societies; fonds of the state's and republic authorities responsible for education, higher education and science, which names and scope of work often changed during the afterwar period; archival materials of the authorities of the Communist Party of Yugoslavia/League of Communist of Yugoslavia on the state, republic or city level, especially at the university and faculties; archival materials of the organizations like the Socialist Alliance of Working People of Yugoslavia, the League of *Socialist Youth and especially the League of Students* of Yugoslavia. Of great importance for international cooperation in the field of higher education and science are fonds of state authorities responsible for that cooperation, above all voluminous materials in the Diplomatic Archive of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia. In the SASA Archives, in addition to documentation relating to this institution, there are files of the members who passed away, so as legacies of prominent scientists and academicians; useful personal collections can be found in other archives that were mentioned above. All archival documentation is voluminous, extensive, and full of content, mostly in order and accessible to researchers. Its shortcomings are incompleteness, inconstancy, unevenness, dryness, and bureaucratic style of writing in socialist period. Nevertheless, it is a voluminous material, useful and of high quality that enables systematic and broad research of the inner development of higher education and science in Serbia in the 20th century in all their segments (institutions, science, students, international cooperation, courses, educational staff), but also in their complex and mutual relation with the state, domestic and foreign policy, the ruling party and ideology, society, economy and with cultural and educational surroundings.